

**MUVAFFAQIYATLI SHAXSNI SHAKLLANTIRISHDA DEYL KARNEGI
TAMOYILLARI:
USHBU INTERPERSONAL STRATEGIYALARNI ZAMONAVIY
PEDAGOGIKADA QO'LLASH IMKONIYATLARI**

Qurbonnazarov G'ayrat To'xtayevich

Surxandaryo viloyati, Qiziriq tumani

34- maktab psixologi

O'mirov O'tkir Hamrayevich.

Surxandaryo viloyati, Qiziriq tumani

19-maktab psixologi

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy ta'lim tizimida muvaffaqiyatli shaxs konsepsiyasini shakllantirish muammolari va ularning yechimida amerikalik taniqli psixolog Deyl Karnegi tomonidan asoslangan shaxslararo muloqot (interpersonal) strategiyalarining o'rni tadqiq etilgan. Pedagogik jarayonda an'anaviy avtoritar ta'lim usullaridan insonparvar, demokratik va hamkorlikka asoslangan yondashuvlarga o'tish sharoitida o'quvchilarning ijtimoiy intellekti (SQ) va emotsional intellektini (EQ) rivojlantirish zarurati ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada Karnegining tanqidni kamaytirish, samimiy rag'batlantirish, suhbatdoshni faol tinglash va nizolarni konstruktiv hal qilish prinsiplarining maktab psixologik muhiti hamda o'quvchi-o'qituvchi munosabatlariga ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, 150 nafar o'quvchi va o'qituvchilar o'rtasida o'tkazilgan empirik tajriba-sinov ishlari natijalari keltirilgan bo'lib, ushbu tamoyillarning ta'lim jarayonidagi samaradorlik ko'rsatkichlari statistik jadvallar yordamida yoritilgan. Yakunda zamonaviy maktab darslari va maktabdan tashqari psixologik treninglar uchun amaliy metodik tavsiyalar tizimi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: muvaffaqiyatli shaxs, Deyl Karnegi, interpersonal strategiyalar, zamonaviy pedagogika, emotsional intellekt, o'quv motivatsiyasi, kommunikativ kompetensiya, ijtimoiy moslashuv, nizolar boshqaruvi, refleksiv muloqot.

1. Kirish

XXI asr — yuqori texnologiyalar, global raqobat va cheksiz axborot oqimlari asridir. Bunday jadal o'zgaruvchan dunyoda ta'lim va tarbiyaning mazmun-moxiyati ham tubdan yangilanishni talab qiladi. Uzoq yillar davomida dunyo pedagogikasida o'quvchiga faqatgina fundamental ilmlarni berish, ya'ni intellektual koeffitsiyentni (IQ) oshirish ta'limning eng oliy maqsadi deb hisoblab kelindi. Biroq zamonaviy hayotiy amaliyot, ijtimoiy-iqtisodiy tadqiqotlar va yirik korporatsiyalar tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, insonning jamiyatda o'z o'rnini topishi, kasbiy yuksalishi va shaxsiy baxtiga erishishi uchun faqatgina qat'iy akademik bilimlar (hard skills) yetarli emas. Bugungi kunda shaxs muvaffaqiyatining 80 foizdan ortig'i uning moslashuvchanligi, kommunikativ qobiliyatlari, emotsional barqarorligi hamda boshqa insonlar bilan samarali hamkorlik qila olish ko'nikmalariga, ya'ni yumshoq ko'nikmalarga (soft skills) bog'liq bo'lib qolmoqda.

Shu sababli zamonaviy pedagogika oldida muhim va kechiktirib bo'lmaydigan vazifa turibdi: maktab partasidanoq nafaqat bilimdon, balki har tomonlama uyg'un rivojlangan, raqobatbardosh va muvaffaqiyatli shaxsni shakllantirish. Muvaffaqiyatli shaxs — bu o'zining ichki salohiyatini to'liq anglagn, maqsad sari intiluvchan, har qanday qiyinchilik va inqirozlarni ijobiy hal eta oladigan, ijtimoiy munosabatlarda konstruktiv muloqotga kirisha oladigan insondir. Bunday shaxs tipini tarbiyalash uchun an'anaviy, ko'p hollarda avtoritar elementlardan iborat bo'lgan pedagogik ta'sir usullaridan voz kechib, shaxslararo muloqot psixologiyasining eng samarali va sinalgan strategiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga integratsiya qilish lozim.

Ushbu muloqot psixologiyasi olamida amerikalik yozuvchi, pedagog va amaliyotchi psixolog Deyl Karnegi (Dale Carnegie) yaratgan tizim alohida o'rin tutadi. Uning 'Insonlarga qanday ta'sir o'tkazish va do'stlar orttirish' hamda 'Xavotirdan xalos bo'lish va

yangi hayot boshlash' kabi asarlarida bayon etilgan tamoyillar o'tgan bir asr davomida butun dunyoda biznes, menejment va shaxsiy taraqqiyotning fundamental asosi bo'lib xizmat qilib keldi. Biroq Karnegining ushbu interpersonal (shaxslararo) strategiyalari faqatgina biznesmenlar yoki rahbarlar uchun emas, balki shakllanayotgan yosh avlod tarbiyasi, ya'ni zamonaviy pedagogika uchun ham ulkan transformatsion salohiyatga ega. Mazkur ilmiy maqolada Deyl Karnegi tamoyillarining pedagogik-psixologik mohiyati tahlil qilinadi va ularni zamonaviy maktab amaliyotiga tizimli tatbiq etish imkoniyatlari ilmiy va empirik jihatdan asoslab beriladi.

2. Zamonaviy Pedagogikaning Dolzarb Muammolari va Muvaffaqiyatli Shaxs Mezoni

Bugungi umumta'lim maktablarida shaxs rivojlanishi jarayonini kuzatganimizda, bir qator tizimli va psixologik ziddiyatlarga duch kelamiz. Eng birinchi muammo — bu ta'lim jarayonining haddan tashqari texnikalashgani va o'quvchilar hayotiga raqamli gadjetlarning chuqur kirib kelishi natijasida shaxslararo jonli muloqotning tanqisligidir. O'smirlar virtual makonda faol bo'lganlari holda, real hayotda, sinfdoshlar guruhida yoki kattalar bilan muloqotda o'z fikrlarini erkin va ravon ifoda etishga qiynalmoqdalar. Bu holat bolalarda ijtimoiy dezadaptatsiya, yuqori xavotirlilik va emotsional begonashuv kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqarmoqda.

Ikkinchi muhim muammo — maktab muhitidagi an'anaviy baholash va muloqot tizimidagi destruktiv elementlardir. Ko'p hollarda pedagogik muloqotda o'quvchini qo'llab-quvvatlashdan ko'ra uning xatolarini ko'rsatish, tanqid qilish va majburlash usullari ustunlik qiladi. Bunday yondashuv o'quvchilarda ichki motivatsiyaning so'nishiga, maktab fobiya (qo'rquv)sining shakllanishiga va o'z-o'zini past baholashga (low self-esteem) sabab bo'ladi. Psixologiyada ma'lumki, o'ziga ishonmagan va doimiy ravishda tanqid ostida bo'lgan bola hech qachon hayotda muvaffaqiyatli shaxs sifatida shakllana olmaydi.

Shu sababli zamonaviy pedagogikada muvaffaqiyatli shaxsni tarbiyalash mezoni sifatida quyidagi to'rtta asosiy kompetensiyani rivojlantirish talab etiladi:

Kommunikativ kompetensiya: har qanday ijtimoiy muhitda erkin muloqotga kirisha olish, o'z fikrini argumentlar bilan yetkaza bilish va tinglash madaniyati.

Emotsional intellekt (EQ): o'z his-tuyg'ularini boshqara olish, boshqa insonlarning his-tuyg'ularini tushunish (empatiya) va nizoli vaziyatlarda emotsional barqarorlikni saqlash.

Liderlik va ijtimoiy faollik: jamoada mas'uliyatni o'z zimmasiga olish, boshqalarni umumiy maqsad sari ilhomlantirish va jamoaviy ishlarda faol ishtirok etish.

Stressga chidamlilik (Resilience): muvaffaqiyatsizliklar va hayotiy stresslardan to'g'ri xulosa chiqargan holda, tushkunlikka tushmay, rivojlanishda davom etish.

Ushbu fazilatlarni o'quvchilarda shunchaki darslik matnlari orqali shakllantirib bo'lmaydi. Bu yerda aniq interpersonal strategiyalar va har kungi amaliy muloqot namunalari kerak bo'ladi. Aynan mana shu nuqtada Deyl Karnegi tamoyillari maktab hayotiga tatbiq etilishi kerak bo'lgan tayyor va mukammal asbob (instrument) vazifasini o'taydi.

3. Deyl Karnegi Interpersonal Strategiyalarining Pedagogik Talqini va Transformatsiyasi

Deyl Karnegi tomonidan ishlab chiqilgan prinsiplarni shunchaki ijtimoiy manipulyatsiya yoki biznes aloqalari vositasi deb tushunish xatodir. Ularning zahirida chuqur gumanistik psixologiya, inson shaxsini hurmat qilish va o'zaro manfaatli munosabatlar (win-win) falsafasi yotadi. Maktab ta'lim-tarbiya jarayonida ushbu tamoyillarni quyidagicha pedagogik transformatsiya qilish va qo'llash mumkin:

A. Tanqid, qoralash va shikoyat qilishdan butunlay voz kechish

Karnegining birinchi va eng muhim qoidasi — 'Hech qachon tanqid qilmang, qoralamang va shikoyat qilmang'. Pedagogikada bu tamoyil o'quvchining shaxsini uning xatti-harakatidan ajratishni anglatadi. An'anaviy yondashuvda o'qituvchi o'quvchining xatosini ko'rganda (masalan, vazifani bajarmaslik yoki darsda gaplashish), ko'pincha bolaning shaxsiyatiga o'tadi: 'Sen dangasasan', 'Sendan hech narsa chiqmaydi'. Bu bolada

psixologik himoya reaksiyasini — agressiya yoki qaysarlikni keltirib chiqaradi. Karnegi yondashuviga ko'ra, pedagog bolaning shaxsini kamsitmagan holda, faqat uning aniq harakatini va uning oqibatlarini tahlil qilishi lozim. Tanqid o'rniga bolaga o'z xatosini o'zi tuzatishi uchun imkoniyat va yo'nalish beriladi.

B. Samimiy va haqqoniy rag'batlantirish (E'tirof etish)

Inson tabiatidagi eng chuqur ehtiyojlardan biri — o'zining ahamiyatli ekanini his qilish (desire to be important) va tan olinishdir. Maktab o'quvchisi uchun o'qituvchi va tengdoshlari tomonidan e'tirof etilish hayotiy zaruriyatdir. Haqqoniy rag'batlantirish bolaning o'z kuchiga bo'lgan ishonchini o'n barobar oshiradi. Biroq bu yerda soxta xushomad (flattery) va samimiy minnatdorchilikni ajrata bilish kerak. O'qituvchi o'quvchini shunchaki 'yaxshi bola' deb emas, balki uning aniq yutug'i — 'Bugun masalani juda original usulda yechibsan', 'Sinfdozinga yordam berganing sening oliyjanobligingni ko'rsatadi' deb e'tirof etishi lozim. Bunday rag'bat o'quvchida o'sha ijobiy xatti-harakatni qayta takrorlash istagini uyg'otadi.

D. Suhbatdoshda kuchli xohish-istakni uyg'otish (Motivatsiya loyihasi)

Karnegi yozadi: 'Boshqa bir insonni biror harakatni qilishga majburlashning yagona yo'li — unda shu harakatga nisbatan ichki xohishni uyg'otishdir'. Zamonaviy pedagogikada bu ichki motivatsiyani (intrinsic motivation) shakllantirish muammosidir. O'quvchini 'Sen o'qishing shart, bo'lmasa ko'chada qolasan' deb qo'rqitish orqali emas, balki ta'lim mazmunini uning shaxsiy qiziqishlari, kelajakdagi orzulari va ehtiyojlariga bog'lash orqali darsga jalb qilish mumkin. Pedagog bolaga bilim uning o'zi uchun qanday imkoniyatlar eshigini ochishini ko'rsatib bera olishi kerak.

E. Haqiqiy va samimiy tinglovchi bo'lish

Yaxshi suhbatdosh bo'lishning siri — boshqalarni tinglay olish va ularni o'zlari haqida gapirishga ilhomlantirishdir. Maktab amaliyotida o'qituvchilar ko'p hollarda monologik muloqotga o'rganib qolganlar — ular faqat gapiradilar va buyruq beradilar. O'quvchining ichki dunyosi, uning muammolari va fikrlari esa e'tibordan chetda qoladi. O'qituvchi yoki

maktab psixologi bolani bo'lmasdan, uning emotsional holatini tushunib (aktiv tinglash usullari orqali) eshitgandagina, bola bilan o'rtada haqiqiy ishonch ko'prikchasi shakllanadi. Tinglangan va tushunilgan bola o'zini xavfsiz his qiladi va hamkorlikka tayyor bo'ladi.

4. Tajriba-Sinov Ishlari Metodikasi va Statistik Natijalar Tahlili

Deyl Karnegi interpersonal strategiyalarining zamonaviy pedagogikadagi samaradorligini amaliy tekshirish maqsadida, maktab psixologik xizmati doirasida maxsus eksperimental tadqiqot o'tkazildi. Tajribada jami 150 nafar ishtirokchi, jumladan 120 nafar yuqori sinf o'quvchilari (o'smirlar va ilk yoshlik davridagi bolalar) hamda 30 nafar maktab pedagoglari ishtirok etdilar. Ishtirokchilar teng ikki guruhga ajratildi: eksperimental guruh (bu guruhda o'qituvchilar dars va muloqot jarayonida Karnegi tamoyillarini tizimli qo'lladilar, o'quvchilar uchun esa maxsus kommunikativ treninglar o'tildi) va nazorat guruhi (an'anaviy maktab muhiti davom ettirildi).

Tadqiqot olti oy davomida olib borildi. Tajriba boshida va yakunida o'quvchilarning psixologik ko'rsatkichlari: ta'lim motivatsiyasi darajasi (Ginzburg metodikasi bo'yicha), maktab xavotirligi (Fillips testi bo'yicha) va sinfdagi muloqot sifati hamda nizolar darajasi maxsus testlar yordamida o'lchandi. Olingan yakuniy ma'lumotlar Karnegi prinsiplari qo'llanilgan muhitda o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishi va ruhiy salomatligi ko'rsatkichlari sezilarli darajada ijobiy tomonga o'zgarganini ko'rsatdi.

Quyidagi 1-jadvalda eksperimental va nazorat guruhlaridagi o'quvchilarning tajribadan keyingi psixologik ko'rsatkichlari qiyosiy foiz hisobida aks ettirilgan:

O'rganilgan Psixologik Ko'rsatkichlar	Eksperimental Guruh (%)	Nazorat Guruhi (%)	Statistik Farq (p- value)
Yuqori o'quv motivatsiyasi	68.4%	41.2%	< 0.01
Yuqori darajadagi maktab xavotirligi	14.5%	38.6%	< 0.01

Sinfdagi nizolar va konfliktlar chastotasi	11.2%	29.4%	< 0.05
--	-------	-------	--------

Statistik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, eksperimental guruhda o'quvchilarning yuqori o'quv motivatsiyasi 68.4 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich nazorat guruhidagiga nisbatan 27.2 foizga yuqoridir. Eng quvonarli holat — Karnegi tamoyillari yordamida qurilgan pedagogik muloqot tufayli o'quvchilarda maktab xavotirligi darajasi 38.6 foizdan 14.5 foizga tushgan. O'qituvchilarning tanqid o'rniga e'tirof usulidan foydalanishi bolalarda baholanish va xato qilish qo'rquvini yo'qotgan. Shuningdek, o'quvchilarning o'zlarida ham Karnegi prinsiplari bo'yicha suhbatdoshni tinglash va hurmat qilish ko'nikmalari shakllangani sababli, sinf ichidagi o'zaro nizolar chastotasi 11.2 foizgacha kamaygan.

5. Interpersonal Strategiyalarni Maktab Ma'muriyati va Pedagogik Jamoada Qo'llash

Muvaffaqiyatli o'quvchi shaxsini shakllantirish uchun faqatgina sinf muhitini o'zgartirish yetarli emas; umumiy maktab tizimida boshqaruv va muloqot madaniyatini yuksaltirish lozim. Maktab psixologik muhitining barqarorligi va sog'lom iqlimi bevosita maktab rahbariyati hamda o'qituvchilar o'rtasidagi munosabatlarga bog'liq. Bu jarayonda maktab direktori Farhod Toshboyev hamda direktor o'rinbosarlari Xasan Cho'tbo'yev va Olimjon Qurbonov kabi rahbar kadrlarning boshqaruv uslubi va kommunikativ strategiyalari hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Deyl Karnegining rahbarlar va jamoada ishlash uchun taklif etgan quyidagi prinsiplari maktab ma'muriyati faoliyatiga tatbiq etilganda juda yuqori samara beradi:

Buyruq berish o'rniga savollardan foydalanish: Rahbariyat o'qituvchilarga yoki o'qituvchilar o'quvchilarga to'g'ridan-to'g'ri keskin buyruq berish o'rniga, 'Buni mana bunday qilsak qanday bo'ladi?', 'Ushbu muammoni qanday yechishni taklif qilasiz?' kabi savollar orqali murojaat qilganda, qarshi tomonda mas'uliyat va ijodiy yondashuv uyg'onadi.

Insonning obro'sini saqlab qolishiga imkon berish (Save the face): O'qituvchi yoki o'quvchi biror xatoga yo'l qo'yganda, uni boshqalar ko'z o'ngida ommaviy ravishda izza qilmay, suhbatni individual tarzda qurish va uning obro'siga putur yetkazmasdan vaziyatdan chiqish yo'lini ko'rsatish lozim.

O'z xatolarini birinchi bo'lib tan olish: Pedagog yoki rahbar o'zgalarni tanqid qilishdan oldin o'zining ham vaqtida shunday xatolar qilganini samimiy eslab o'tishi muloqotdagi psixologik to'siqlarni butunlay parchalaydi.

Ushbu prinsiplar asosida boshqariladigan maktab jamoasida ijodiy erkinlik, o'zaro ishonch va samimiyat hukm suradi. Direktor va o'rinbosarlar o'qituvchilarga Karnegicha yondashganda, o'qituvchilar ham o'z navbatida o'quvchilarga nisbatan xuddi shunday insonparvar va rag'batlantiruvchi strategiyalarni qo'llay boshlaydilar. Bu esa maktabda zanjirsimon ijobiy psixologik reaksiyani yuzaga keltiradi.

6. Maktab Amaliyotida Karnegi Tamoyillarini Tatbiq Etishning Metodik Tizimi

Deyl Karnegi tamoyillarini shunchaki nazariy qoidalar holida qoldirmasdan, ularni har kungi maktab darslari hamda maktab psixologining korreksion-rivojlantiruvchi ishlari tizimiga kiritish lozim. Buning uchun quyidagi integratsiyalashgan metodik tizim va trening modelini qo'llash tavsiya etiladi:

Muvaffaqiyatli Shaxs Muloqot Tizimi (Pedagogik Model):

1. *'Mening ismim — mening faxrim'* qoidasi: Har bir darsda o'qituvchining o'quvchilarga faqat ularning ismlarini aytib, samimiy murojaat qilishi.

2. *Sokrat metodi (O'zaro kelishuv qoidasi):* Suhbat yoki dars boshida o'quvchidan *'Ha'* degan javobni olishga qaratilgan savollarni tizimli berish.

3. *Xatolarni bilvosita ko'rsatish strategiyasi:* O'quvchining kamchiligini *'Lekin'* so'zi orqali emas, *'Va'* bog'lovchisi yordamida rag'batlantiruvchi tarzda yetkazish.

4. *'Liderlik vakolati' loyihasi: Har bir o'quvchiga sinfda kichik bo'lsa-da muvaffaqiyatli soha (masalan, texnik yordamchi, kutubxonachi, guruh sardori) ajratib berish va uning nufuzini ko'tarish.*

Ushbu model doirasida maktab amaliyotchi psixologi tomonidan o'quvchilar uchun haftada bir marta 'Muvaffaqiyatli muloqot sirlari', pedagoglar uchun esa 'Kasbiy kuyishning oldini olish va ijobiy muloqot san'ati' mavzularida psixologik treninglar o'tkazilishi zarur. Treninglar davomida rolly o'yinlar (case-study) orqali Karnegi prinsiplari real maktab nizolari misolida amalda vaziyatlar ko'rinishida yechiladi.

7. Xulosa

Olib borilgan ilmiy-nazariy tahlillar va empirik tadqiqotlar natijalari zamonaviy pedagogikada muvaffaqiyatli shaxsni shakllantirishda Deyl Karnegi tamoyillarining o'rni beqiyos ekanligini ko'rsatdi. Yakuniy xulosalar sifatida quyidagilarni alohida ta'kidlash lozim:

Deyl Karnegi tomonidan taklif etilgan interpersonal strategiyalar zamonaviy gumanistik pedagogikaning 'o'quvchi markazlashgan' (student-centered) ta'lim modeliga to'liq mos keladi va o'quvchilarning emotsional intellektini (EQ) yuksaltirishga xizmat qiladi.

Empirik tadqiqot natijalari Karnegi prinsiplari asosida tashkil etilgan ta'limiy muhitda o'quvchilarning darsga bo'lgan ichki motivatsiyasi keskin ortishini (68.4%) va maktab xavotirligi (14.5% gacha) hamda sinf ichidagi konfliktlar chastotasi sezilarli kamayishini isbotladi.

Ushbu strategiyalarning muvaffaqiyati nafaqat pedagoglarga, balki maktab boshqaruv ma'muriyatining (Direktor va o'rinbosarlar) muloqot va etika madaniyatiga ham bevosita zanjirsimon bog'liqdir.

Tadqiqot natijalariga tayanib, maktab amaliyotiga tatbiq etish uchun quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Umumta'lim maktablarining o'quv dasturlariga o'quvchilarning ijtimoiy muloqot ko'nikmalari va soft-skills fazilatlarini oshiruvchi 'Nutq madaniyati va muvaffaqiyatli muloqot' nomli maxsus qisqa kurslarni kiritish.
2. O'qituvchilarning malaka oshirish tizimida pedagogik etika va nizolarni Karnegi tamoyillari asosida konstruktiv hal qilish modullarini kengaytirish.
3. Maktab psixologik xizmati tomonidan ota-onalar uchun 'Farzandim — kelajakda muvaffaqiyatli shaxs' mavzusida seminarlar tashkil etish, oilada ham Karnegi tamoyillaridan foydalanishni targ'ib qilish.

8. Foydalanilgan Adabiyotlar Ro'yxati

1. Karnegi D. Kak zavoyovyvat' družey i okazivat' vliyanie na lyudey. — M.: Progress, 1990. — 288 s.
2. Karnegi D. Kak preodolet' chuvstvo bespokoystva i nachat' jit'. — M.: Popurri, 2008. — 368 s.
3. Goleman D. Emotsional'niy intellekt. — M.: AST, 2009. — 478 s.
4. Rogers C. R. Vzgl'yad na psixoterapiyu. Stanovlenie cheloveka. — M.: Progress, 1994. — 480 s.
5. G'oziyev E. G'. Muomala psixologiyasi. — Toshkent: Universitet, 2001. — 160 b.
6. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya va muloqot psixologiyasi. — Toshkent: Sharq, 2005. — 240 b.
7. Shalaeva S. L. Sovremennaya gumanisticheskaya pedagogika va shaxs rivojlanishi moduli. — Toshkent: O'qituvchi, 2019. — 185 b.